

Снежана Шапоњић
Чачак

ЕТНОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА РАШКЕ И ОКОЛИНЕ

Културу сваког краја, па и овога о коме ће овде бити речи, морамо посматрати у њеној како просторној тако и временској димензији. Рад ће садржати податке етнолошких истраживања града Рашке, западних падина Копаоника, левог и десног дела долине Ибра, као и део горњег тока реке Рашке. Имајући у виду појаву мешања и прожимања културних елемената, догодиће се да територија о којој је реч буде за тренутак проширена. Временска, односно историјска димензија биће заступљена од најранијег периода до наших дана.

О становништву у праисторијском периоду на територији данашње Рашке и њене околине немамо сигурних доказа и сведочења. О животу у време најраније људске историје на тим просторима сазнајемо захваљујући праисторијским налазима у областима које се додирују са Ибарском долином. Пре свега, мисли се на налазишта у Краљеву и околини, Новом Пазару, Трстенику и на Косову. Долина Ибра била је лонгитудинални пут¹ струјања две праисторијске културне групе, винчанске са југа на север и старчевачке са севера на југ. Та културна струјања трајала су вековима и, без сумње, оставила су дубок траг на становништво овог краја током многих векова. Захваљујући погодној клими Ибарске долине и околних мањих речних долина, богатој флори и фауни и повољним условима за развој пољопривреде и сточарства, праисторијском човеку није било тешко опстати на тим просторима. На жалост, осим неких записа енглеског археолога Еванса² и путописца Феликса Каница, немамо поузданијих и свеобухватнијих записа на основу којих би савременој науци живот праисторијског човека са ових простора био ближи.

Више је него сигурно, међутим, да је долина Ибра још у најранијем периоду људске заједнице била један од најважнијих путева, било ка северу или ка југу. Живот праисторијских етничких група у долини Ибра, па самим тим и Рашке, био је номадски.

Први подаци о животу конкретне етничке групе на овим просторима односе се на период 800 - 300. године пре нове ере. Били су то Дарданци,

1 Т. Д. Ђорђевић, *Рашка и околина*, Рашка 1987, 49.

2 Исто, 49.

илирско племе, са богатом сточарском производњом, земуницом и кућом брвнарoм, познати по песми, нераду и ратoбoрнoм дyхy³. Прихватањем грчке културе, њихoвa cвeтилиштa нaстajу oкo рeкa. Сaхрaњивaни су у лeжeћeм стaву, a грoбљa су oбeлeжaвaли тyмyлaмa. Жртвoвaли су првe клacoвe житa и нeкe живoтињe. Joш прe дoлacкa Слoвeнa нa Бaлкaн, примили су хришћaнcтвo⁴. Ocим Дaрдaнaцa, нa тeритopији дaнaшњe Рaшкe и у њeнoј oкoлини, у крaћeм или дyжeм вpeмeнcкoм рaзмaкy, бoрaвилa су и нeкa другa илирcкa плeмeнa (Aутapијaти, Aдријepи, Ибpијaни).

Ca нeштo вишe сигyрнocти, мaдa ипaк нeпoтпyнo, мoжeмo гoвopити o живoтy чoвeкa у Рaшкoм Ибpy тeк из aнтичкe и римcкe eпoxe. У тoмe нaм пoмaжy нeки apхeoлoшки нaлaзи, кao штo су oни у Гњилици, у Бpвeници кoд Рaшкe и у сeлy Рвaтcкa. Гpaд Нoсoљин кoд Рaшкe и нaлaзиштa у Бaљeвцy пoтичy из рaнoвизaнтијcкoг пepиoдa⁵.

Пpeмa Рaдocлaвy Пaвлoвићy, пoуздaни тpaг из римcкoг пepиoдa пpeдcтaвљa мpaмopнa плoчa ca лaтинcким нaтписoм из Гpaчaцa⁶. Имa и oстaтaкa кoји пoдceђajу нa cpeдњoвeкoвнe стoчape Влaxe, a, oслaњajyћи ce нa нeкa нaрoднa пpeдaњa, мoжeмo рeћи дa су нa пpoстopy дaнaшњeг Рaшкoг Ибpa живeли Јeвpeји, Гpци, Влacи, Лaтини, Тyрци и мнoги други.

Дoceљaвaњe Слoвeнa нa Бaлкaнcкo пoлyocтpвo, a caмим тим и у oблacт Рaшкoг Ибpa билo je кpyпaн дoгaђaj нa тим пpoстopимa. Нaстaлa je eтничкa cмeнa cтaнoвништвa. Слoвeни су нa тeритopију дaнaшњe Рaшкe и у дoлину рeкe Ибpa cтизaли из пpaвцa Дyкљe, Тpaвyнијe, Бocнe, из Хyмa, пpeкo Нoвoг Пaзapa, и из дoлинe Зaпaднe Мopaвe, зaтичyћи мaлoбpoјнe и рoмaнизoвaнe cтapoceдeoцe⁷. Aдaптиpaњe нoвoј cpeдини билo je бpзo и ycпeшнo. Cyкoб ca зaтeчeним cтaнoвништвoм нa oвoм пpoстopy je нeпoзнaт. Пepиoд дoлacкa Слoвeнa нa тeритopију Рaшкe и у њeнy oкoлину Тихoмир Р. Ђopђeвић дoвoди у вeзy ca пoдизaњeм нeких ибapcких цркaвa, пpe cвeгa Кoнчyлcкe црквe у Никoљaчи и cтape Пaвличкe црквe⁸. И пoрeд тe чињeницe, тpeбa нaглacити дa су Слoвeни нa oвим пpoстopимa пpyжили вeликoй oтпop пpимaњу хришћaнcтвa.

Дoлaзaк Нeмaњићa нa чeлo cрпcкe дpжaвe биo je кpyпaн кoрaк и знaчajaн дoгaђaj у иcтopији oвoг кpajа. У Нeмaњинoј пoвeљи у мaнacтиpy Стyдeницa нaлaзимo пpвe пoмeнe у вeзи ca гeoгpaфcкoм тoпoгpaфијoм Ибpa. У тoм пepиoдy хришћaнcтвo je, уз oчyвaнe eлeмeнтe пaгaнcтвa, билo глaвнa и јeдинa рeлигијa. Kyлт Стeфaнa Нeмaњe у Рaшкoм Ибpy биo je вeoмa рacпocтpaњeн.

Нa oвим пpoстopимa, кao штo je иcтaкao Јoвaн Цвијић, нaјзнaчajнијe пpoмeнe cy ce дoгoдилe нa пoчeткy и нa кpajy cpeдњeг вeкa⁹. Нaимe, рeч je o дoceљaвaњу Слoвeнa ca ceвepa и инвaзији Тyрaкa ca јyгa. Ta двa дoгaђaja

3 Исто, 51.

4 Исто, 51.

5 Исто, 53.

6 Р. Пaвлoвић, *Пoдибap и Гoкчaпицa*, СЕЗб., бp. LVI, Бeoгpaд 1948, 248.

7 Т. Д. Ђopђeвић, н. д., 58.

8 Исто, 59.

9 Ј. Цвијић, *Бaлкaнcкo пoлyocтpвo, Сaбpaнa дeлa*, књ. 2, Бeoгpaд 1987, 107.

оставила су неизбрисиве трагове у животу и култури људске групе која је насељавала ове крајеве. Продор Турака на српску територију није заобишао ни Рашку. Овај догађај умногоме се одражавао на етнички састав становништва ових области. Створена је такозвана колашинска и новопазарска струја, чији су правац биле долине река Рашке и Ибра и, даље на север, долина Груже. Српско становништво је бежало на север. За овај крај значајно је досељавање становништва из Васојевића, Доњег Колашина, Пазара, Дежеве и Старог Влаха¹⁰. Преко Копаоника у Жупу, па даље долином Западне Мораве, силазила је једна грана динарске струје¹¹, док је вардарско-моравска струја у овом крају незнатно заступљена¹². Струјање становништва из Метохије, Пећи и Рожаја одиграло се већ поменути колашинским и новопазарским правцем. Становништво Сјеничке и Пештерске висоравни имало је још један разлог за своја миграциона кретања ка северу, долином Ибра. Била је то потрага за богатијом и плоднијом земљом. Међутим, у односу на претходно поменута струјања, миграције Сјеничака у област Рашке и Подибра новијег су датума. За овај крај карактеристична је и емиграција и имиграција, а све зависно, пре свега, од конкретнoг историјског тренутка. Бежећи од Турака, највише су насељавали суседну Гружу и градове: Чачак, Краљево, Крагујевац, Трстеник и околна места, бавећи се највише занатима и трговином. Измичући турској најезди, становништво овог краја насељавало је и неке друге северније и западније области, као што су Ваљево и околина. Претпоставља се да су стизали и до хрватских области, што може посведочити постојање села Хрвати (Рвати), код Рашке, које помиње Јован Цвијић у Балканском полуострву¹³. Многи исељеници су се после ослобођења Србије враћали у Рашку и околна места, доносећи културне вредности средине у којој су провели краће или дуже време. На жалост, нека детаљнија истраживања у том погледу нису нам позната. На основу штампаних споменика из Будимске архиве, Тихомир Д. Ђорђевић помиње извесног Срећка Бабала с краја XVIII века, који је, заједно са још неколико својих Рашчана, Новопазараца и житеља манастира Студеница, досељен у Будим¹⁴. У то време у Будиму је било доста исељеника и из других српских земаља.

Осим политичких разлога, миграциона кретања становништва у Рашком Ибру имала су и економски карактер. Сточари и ратари су своје производе одвозили коњском запрегом на пијаче широм Србије. Било је и трговаца, поготову оних из Дубровника који су у ове крајеве доносили робу, углавном занатску, а нешто касније и индустријску. Трговина је углавном имала пијачни и кирицијски карактер. На њено богатство, посебно је утицала богата путна мрежа. За време турске владавине, главни тржни центар становника данашње Рашке и околине био је Нови Пазар. У то време Рашка као варошица

10 Р. Павловић, н. д., 264.

11 Исто, 265.

12 Исто, 266.

13 Ј. Цвијић, н. д., 139.

14 Т. Р. Ђорђевић, *Наш народни живот*, књ. 4, Београд 1931, 116.

још није ни постојала. На њено оснивање од огромног, рекла бих пресудног значаја било је ослобођење ових простора од турске окупације и њено присаједињење већ ослобођеној Србији. Становници Ибарске долине одсечени су од Новог Пазара, свог тржног центра, који је и даље остао под турском управом. Оснивање вароши Рашке постало је неминовност. Иако постоји више различитих мишљења, Боровоје Дробњаковић као време оснивања вароши Рашке узима 1846. годину¹⁵. Ушће Рашке у Ибар било је веома погодно за новоосновану варошицу као нови трговачки центар и важно стратегијско место нове слободне територије.

Веома погодан географски положај вароши Рашке и њене околине условио је развијену путну мрежу још од најранијих времена. У средњем веку посебно значајни су били: Римски, Краљев, Дубровачки и Ибарски пут. Тихомир Д. Ђорђевић је постојање Дубровачког пута довео у везу са утврђењима која су чувала пут на Звечану, Галичу, Брвенику, Магличу и Јаноки¹⁶. Та утврђења Словени су прихватили, обнављали и користили. Овај пут се преко Краљева и Трстеника повезивао са Цариградским друмом, а преко Титове Митровице са Скопљем, Призреном и Лешом¹⁷. Ка северу рашки пут се пружао десном обалом Ибра и преко Жиче, Рудника и Барајева стизао до Београда¹⁸.

Као и Дубровачки, тако је и Краљев пут, пратио ток реке Ибра, пружајући се њеном левом обалом. Овај пут који је спајао Рашку са Моравом и Шумадијом био је плод некадашњег културног развоја на овим просторима и како истиче А. Алексић, градитељством је надвисио све друге путеве из тог периода¹⁹. Поред економског значаја који се огледао у размени производа између области у долини Ибра и северних земаља, овај пут је имао и војнички и политички карактер, јер је повезивао Пећ са Жичом.

Постојање и функционисање Дубровачког пута везано је за процват дубровачке трговине у Новом Пазару. То је период од XVI до XVIII века.

Ибарски пут је новијег датума. Настао је у другој половини XIX века, као плод државне интервенције, повезујући Рашку са Краљевом. За изградњу пута умногоме је коришћена траса старог Београдског пута, који је преко Ибарске долине повезивао Београд са Призреном. О постојању насеља поред тог пута у XV веку сведочи град Маглич, који је био утврђење²⁰. Ст. Грујић, као једно од најважнијих утврђења поред Ибарског пута, сматра Галице²¹.

Веома значајан био је и један стари пут који је, како истиче Петар Ж. Петровић, обновљен 1834. године и који је полазио од Варева код Рашке и

15 Б. Д р о б њ а к о в и ћ, *Рашка, варошица у Србији*, Народна енциклопедија Станоја Станојевића, књ. III, Београд 1928, 726.

16 Т. Д. Ђ о р ђ е в и ћ, н. д., 16.

17 Исто, 11.

18 Исто, 11.

19 А. А л е к с и ћ, *Ибар од Рашке до Карановца*, Годишњица Николе Чупића, књ. III, Београд 1879, 26.

20 Р. П а в л о в и ћ, н. д., 311.

21 Ст. Г р у ј и ћ, *Рашка и њено непосредно суседство узето са географскога и војнога гледишта*, Београд 1886, 43.

долином Трнавске реке допирао до Голије, где се рачвао у два правца: један за Ивањицу а други за Чачак²².

Поред ових путева, који су имали шири, па и међународни значај, на простору Рашког Ибра постајало је много путева локалног карактера, који су повезивали околна села са варошицом Рашком, као и села међусобно. Посебно значајне биле су оне саобраћајнице које су повезивале рударска насеља, а познато је да их је на овом простору током дуге историје било заиста много.

Још су се стари Римљани у околини Новог Пазара бавили рударством²³. Њихова насеља налазила су се у долини реке Рашке. Према народном казивању, у овим крајевима живели су и Латини, који су се бавили рударством. Називани су "старим мајданџијама". Условљен развојем рударства, у то време нарочито жив саобраћај је био између Плане и Гокчанице²⁴. Имајући на уму Студеничку повељу, Петар Ж. Петровић истиче да су се Срби бавили рударством знатно пре подизања манастира Студеница²⁵. У копаоничком крају рударство је у средњем веку било веома развијено²⁶, о чему сведоче многи писани споменици, као и бројне рударске речи и називи, као што су Сребренац, Гвоздац, Рудно, Рудиште и разни материјални остаци. На основу старих турских и италијанских записа сазнајемо да је на Копаонику највише било сребрне руде. У долини Ибра живело је доста Саса, што представља још један прилог тврдњи о развијености рударства на овом простору.

Осим рударством, становништво овог краја бавило се још и земљорадњом и сточарством. Природни услови за земљорадњу нису били погодни, тако да је земљорадња била сведена углавном у области поред река, где се највише гаји кукуруз и мало поврћа. У високим селима земљорадња је сведена на најмању меру. Сточарство у овом крају знатно је развијеније. Неки су се бавили ловом и риболовом, док су пчеларство и занатство слабо развијени.

Од начина привређивања, као и од природних и историјских услова зависио је тип насеља. Овом простору је одговарао ибарски тип села, који Ј. Цвијић назива цематски тип²⁷. Имајући на уму вековно ропство народа овога краја под Турцима, лако је закључити зашто су куће за становање и читава насеља углавном подизани у брдима, а ређе у долинама. Сваки цемат је припадао једној породици и држао једно брдо. Цемати су међусобно удаљени, док су куће у једном цемату збијене²⁸. Један заселак често насељава једна породица, по чијем презимену он добија име.

Насеља су углавном подизана око извора, док су ветровита места и места у осоју избежавана. За разлику од насеља која су подизана што даље од путева, народ овог краја је за гробља бирао отворене положаје поред путева. На про-

22 Ж. Петровић, *Рашка - антропогеографска проучавања*, Београд 1984, 57-58.

23 Н. Вуловић, *Наше земље у старо доба*, Братство, бр. XV, Београд 1922, 37.

24 Р. Павловић, н. д., 249.

25 П. Ж. Петровић, н. д., 37.

26 Р. Илић, *Ибар - антропогеографска проучавања*, СЕЗБ, бр. VI, Београд 1905.

27 Ј. Цвијић, н. д., 149.

28 Исто, 249.

стору Рашког Ибра, Плани и Гокчанице има доста остатака јеврејских и грчких гробова, док су српска гробља очувана тек из турског периода²⁹.

На овим просторима домаћи живот био је једноставан, а исхрана, ношња и типови кућа такође. Исхрана је била једнолична, састављена углавном од хлеба, кромпира и белог мрса. Одело је такође било просто, углавном настало као плод домаће радиности. Од материјала су коришћени сукно, платно, вуна, лан и конопља. Мушкарци носе чакшире, зубун, гуњче и џамадан. Уз мушку одећу обавезно је ишао појас, а често носе и оружје, поготову о неким светковинама. Жене носе дуге ткane кошуље и сукње и беле и кратке зубуне. И мушка и женска ношња, поготову она свакодневна, нема украса. Први индустријски комад одеће који су становници овога краја куповали биле су мараме. Касније, најпре у вароши а затим у селу, све се више почиње избацивати традиционална ношња, док савремени начин одевања постаје све заступљенији.

Ако се има на уму бурна историја овога краја, није ни чудно што се народ дичи јунаштвом и оружјем. У народу се још увек чувају предања о хајдучима. И називи многих места воде порекло из тог периода. Национално осећање је веома живо. Највероватније је да је приватна својина земље раније била недовољно развијена. Једино је земља око куће била у приватном власништу. Сва остала земља била је заједничка. Тек са развојем српске државе, приватна својина све више добија на значају³⁰. Задружног облика живота било је незнатно, док је инокоштина, а посебно у првој половини XIX века, била веома честа појава³¹, што је умногоме погоршавало ионако тешке услове живота.

Помоћ инокосним породицама, удруживање у раду, мобе и позајмице познате су све до наших дана. У бачије се удруживало више породица истог или различитог рода. Та летовалишта углавном су се налазила у атару сопственог села³².

У овом крају посебно се цени гостопримство, породични морал, кумство и патријархални однос у породици. Разликују сродство по крви и сродство по млеку, посебно ценећи крвно сродство. Жена, посебно у брдовитим крајевима, била је потчињена мужу и осталим старијим члановима у породици. Поштовали су је једино као мајку и носиоца породичних функција.

За разлику од материјалне и социјалне културе, духовна култура на овом простору веома је развијена. У оскудним природним условима, човек рашког поднебља је развијао своје духовне вредности. Воле игре и народне песме, нарочито оне херојског порекла и садржаја. Од инструмената су најраспрострањенији гусле и свирала, док је хармоника релативно новијег датума. Играју разне игре - рвања, клиса, трче, скачу и бацају камен с рамена³³. Народно стваралаштво је заступљено у облику песама, легенди и прича. Богатство народних обичаја, прожето дубоком симболиком, може се видети о рођењу, свадбама, славама, сахранама и другим мањим или већим скуповима. Народ је

29 Р. Павловић, н. д., 249.

30 Р. Илић, н. д., 256.

31 Исто, 568.

32 Р. Павловић, н. д., 240.

33 Т. Д. Ђорђевић, н. д., 214.

побожан. Њихова веровања представљају комбинацију паганске религије Словена и балканских табуа и многобоштва³⁴. Заступљено је веровање у небеска тела. Култ мртвих је јако развијен. Али и поред присуства елемената тих старих религија, које вуку доста дубоке и јаке корене, пуне симбола, већина становништва Рашке припада хришћанској православној вери. То потврђује велики број цркава и манастира у самој Рашкој и њеној околини. Поменућу само Стару и Нову Павлицу, цркву св. Николе у Баљевцу, цркву св. Николе у Брвенику и цркву св. Петке у Трнави.

Већина породица слави св. Николу³⁵. Од сеоских слава славе црквену славу, заветину и саборе. Цркве и манастири славе свеца коме су повећени, када се народ окупља, игра, пева и жали мртве³⁶.

Као и целокупна култура тако и антрополошке особине рашког човека условљене су низом миграционих кретања, међусобних прожимања и природним условима. Тако је народ овог краја сачувао неке динарске антрополошке особине, као што су: висок раст, корпуленција, долихокефалија, развијеност мишића и костију, масивна брада, широка уста, тамнозелене очи и тамна или смеђа коса³⁷. Жене су средњег раста.

Посматрајући, у временским оквирима, културу рашког поднебља не можемо а да не приметимо њену динамичност. Током многих векова, бурних и мирних периода, култура се непрестано мењала, неки њени елементи су се губили, а нови стварали. Све што се догодило на овом простору оставило је видљиви или невидљиви траг. Нарочите промене у животу, обичајима и веровањима догодиле су се у последње време. Нагла индустријализација, модернизација и миграције из села у град довеле су до тога да се традиционални начин живота губи, готово преко ноћи, и да на његову сцену ступа живот налик на онај у урбаним срединама. Та појава нарочито је карактеристична за варош Рашку, док традиционалну културу, вековима дограђивану, у сеоским срединама чувају још једино старачка домаћинства. Имајући на уму чињеницу да је Рашка недовољно етнологски обрађена, можемо поуздано рећи да је сада последње време да се традиционалне културне вредности овог краја спасу од заборавља. У том погледу је Етнографски институт САНУ у Београду предузео прве кораке. Управо је у току пројект Етнологика истраживања доње Груже, западног Поморавља и долине Ибра, који обухвата варош Рашку и њену околину.

34 Исто, 215.

35 Р. Павловић, н. д. 287.

36 Р. Илић, н. д. 557.

37 Т. Д. Ђорђевић, н. д. 212.

Snežana Šaponjić

ETHNOLOGICAL INVESTIGATIONS OF RAŠKA AND ITS SURROUNDING

Facts about the earliest ways of life in Raška and its surrounding can be learnt thanks to the prehistoric archaeological findings in the regions adjacent to the river Ibar valley. It is known that the first inhabitants of the region were the Dardanians. The Slav settlement represented the major event in the history of Raška. Road network was very well developed in the past, and there were many migrational movements to and from the region, responsible for its population structure. The main occupations of the inhabitants were mining, livestock-breeding, and agriculture. Social and material culture were less developed in comparison to the spiritual life which, in time, became even more complemented and perfected. Nowadays, the old culture and tradition are on the wane.
